

А. М. ЗАЛЕСЬКИЙ
ЯК ТРЕБА ВИМОВЛЯТИ ШИПЛЯЧІ ЗВУКИ?

Хто з нас не заслуховувався ніжними мелодіями і задушевними словами чарівних українських народних пісень?! Але, на жаль, слухаючи по радіо улюблену пісню, не завжди одержуєш високу естетичну насолоду. Часто приходиться розчарування, бо замість сприймання мелодії наша увага раз у раз фіксує різні недоладності. Мимоволі слухаємо, як порушує співак або й цілий ансамбль мало не в кожному рядку норми сучасної української літературної вимови на зразок: *фс'уди буйно кв'ітне ч'еремш'ина, моф до ш'л'убу вбралас'а калина, в'іч'ар'а ф садоч'ку, ф тихуму куточ'ку жде д'іч'іна, жде¹*.

Не було б біди, якби цю тепер відому чи не в усьому світі «Черемшину» виконував так японський, французький, польський чи будь-який інший закордонний музичний колектив (адже у такому характерному акценті є навіть своєрідна приналежність). Але так співають і наші українські ансамблі «Смерічка», «Червона рута», так співають часом і наші професіонали-співаки, і учасники художньої самодіяльності, і цілі вокально-хорові колективи.

З чималої кількості порушень української літературної вимови, що трапляються, зрештою, не тільки в співаків, але й в усному мовленні артистів драматичних театрів, дикторів радіо, учителів і учнів середніх шкіл, інженерів і лікарів, робітників і службовців, викладачів і студентів вузів, тут розглянемо лише неправильну вимову шиплячих приголосних.

Про порушення орфоепічних норм у вимові шиплячих згадується мало чи не в кожному порадику з питань культури української мови, але ці згадки обмежуються здебільшого загальною рекомендацією вимовляти в українській мові всі шиплячі приголосні **т в е р д о**. Спостереження ж за вимовою шиплячих **ж, ш, ч, дж** у мовленнєвій практиці носіїв української літературної мови переконують, що «потрібна, — як писав І. К. Білодід, — більш досконала характеристика цих звуків залежно від позицій, в яких вони переважно «середні», «тверді», але не «дубові». Потребують уточнення у вимові дикторів і артистів звуки **ж** (*жінка*, а не *жинка*), **г, к, х** (*гірше*, а не *гирше*, *Київ*, а не *Кіїв* чи *К'їїв*)»².

Щоб досконало й свідомо володіти всіма мовними засобами, треба знати закономірності розвитку мови в минулому й сучасному. З цього погляду простежимо історичний розвиток шиплячих звуків української мови. Виникнувши на слов'янському мовному ґрунті зі сполук задньоязикових приголосних **г, к, х** і передньоязикових зубних з **ј** та голосними переднього ряду, шиплячі **ж, ч, ш, дж** спочатку були м'якими. На їх м'якість у різних давньоруських пам'ятках указують написання після них голосних переднього ряду **є, и, ѡ, ѣ**, а також сполуки **жю, чю, шю, жа, ча, ша**.

Ствердіння шиплячих приголосних дуже довготривалий процес, початки якого сягають доби занепаду в слабких позиціях зредукованих голосних давньоруської мови і який усе ще продовжується в багатьох сучасних говорах української мови, що більшою чи меншою мірою зберегли м'якість шиплячих.

У давньоруських пам'ятках XI-XIII ст. і староукраїнських пам'ятках XIV-XV ст. шиплячі зберігають свою споконвічну м'якість. Спостереження за графікою староукраїнських писемних пам'яток дають підстави припускати, що насамперед шиплячі почали твердіти в абсолютному кінці слова і в позиції перед наступним твердим приголосним, що асимілював до себе попередній м'який шиплячий, а найдовше їхня м'якість зберігалась у позиції перед наступними голосними³. Активізація процесу ствердіння шиплячих в українській мові

¹ Тут і далі знаком апострофа (') позначається напівм'якість, рисою (") — м'якість приголосних, а ще більший ступінь м'якості — двома рисками (").

² І. К. Білодід. Питання культури мови в світлі рішень XXII з'їзду і нової програми КПРС. — «Про культуру мови», К., 1964, стор. 16.

³ М. М. Пещак, Ствердіння шиплячих приголосних в українській мові. — «Українська мова в школі», 1958, №3, стор. 14.

припадає на кінець XV—початок XVI ст. У пам'ятках цього й наступного періодів переважають написання **жа, ча, ша і жу, чу, шу** замість **жя, чя, ша, жү, чю, шю**, а нерідко також і **жы, чы, шы** замість **жи, чи, ши**, які є вже безсумнівним доказом твердості шиплячих приголосних. Але цікаво відзначити, що ще навіть у граматиках перші половини XIX ст., в основу яких був покладений опис західноукраїнської мовної практики, обстоювалась і рекомендувалась м'яка вимова шиплячих **ж, ч, ш, ш:** *жяль, чясто, шяпка, шясте*⁴.

У сучасній українській літературній мові та в переважній більшості українських народних говорів шиплячі приголосні вимовляються майже в усіх позиціях твердо.

Усі шиплячі в українській літературній мові передньоязиково-ясенні, під час вимови щілинних **ж, ш** передня частина язика наближається до ясен, утворюючи щілину, одночасно з цим задня частина спинки язика артикулює в напрямі до м'якого піднебіння, середина спинки язика трошки вигинається і утворює невелику заглибину, завдяки якій артикуляція **ж, ш** супроводжується специфічним шумом, що нагадує шипіння (через це приголосні **ж, ш**, а також **ч, дж** і називають шиплячими). Різниця між **ж** і **ш** лише в наявності або відсутності голосу: в процесі творення **ш** голосові зв'язки перебувають у ненапруженому стані, вони не дрижать, а при творенні **ж** дрижать.

Для вимови змично-щілинних, злитих **ч, дж** характерне зімкнення передньої частини спинки язика з яснами (над верхніми зубами). Після цього язик поступово й плавно опускається, утворюючи щілину, унаслідок чого зімкнення переходить у щілинний елемент типу **ш** або **ж** залежно від участі голосових зв'язок.

Через те, що в українському алфавіті нема спеціальної букви для позначення африкати **дж** і вона передається графічно поєднанням двох знаків **д і ж**, часто в усному мовленні під впливом написання в словах *джерело, бджола, джміль, джигун, ходжу, заходжу, походжати, буджу, пересаджувати* та ін. один звук **дж** вимовляють як два окремі звуки **д і ж**: *д-же"ре"ло, поход-жа"ти^e, буд-жу, пе"ре"сад-жувати^e* замість правильної вимови *д"же"ре"ло, походжа"ти¹³, буджу, пе"ре"саджувати^e*. Правильну вимову африкати **дж** можна легко засвоїти, пам'ятаючи, що від іншої шиплячої африкати **ч** вона відрізняється тільки наявністю голосу (дзвінкості), тобто під час її артикуляції голосові зв'язки дрижать; для більшої переконливості й наочності бажано зіставляти вимову таких пар слів, як *сичу — сиджу, захочу — заходжу, вир'ачи"н'і — вир'аджи"н'і⁵* та ін.

Як дзвінка злита африката **дж** вимовляється правописне **ч** у позиції перед наступним дзвінким приголосним: *пич би* вимовляється як *п'ідж би, хоч би — ходж би, не плач же — не" пладж же"*.

Лише в одному випадку правописні **дж** вимовляються роздільно як окремі звуки **д+ж**, коли приголосним **д** закінчується префікс слова, а з приголосного **ж** починається корінь цього **ж** слова, наприклад: *віджати, віджити (в'ід-жа"ти^e, в'ід-жи"ти^e)*, але, швидко вимовляючи, й тут спостерігаємо зливу вимову **дж + ж**: *в'іджжа"ти^e, в'іджжа"ти^e*.

На відміну від африкати **дж**, якою позначається один звук, графема **ш** передає два окремих звуки **ш + ч**: *що (шчо), плац (плашч), щастя (шчаст'а), ліщина (л'ішчина), батьківщина (бат'к'іушчина)*.

У сучасній українській літературній мові всі шиплячі приголосні вимовляються твердо в абсолютному кінці слова: *босон'іж, р'іж, р'іч, боршч, гол'іруч, прохач, пішеш, б'іл'ш-мени, гандж, коледж*; перед приголосними на початку і в середині слова: *жбурл'ати^e, жвавий, жмен'а, босон'іжки, при"служли"вий, чварі^e, ручний, швачка, школа, поштивий, джм'іл'*; перед голосними заднього й переднього ряду на початку, в середині та в кінці слова, за винятком позиції перед голосним **і**: *жага, ме"жа, кажан, ст'іжок, журба, стри"жу, жертва, дуже", жити, ме"жи, чари, початок, кача, чоло, с'ічут', бачу, че"твєр, поче"рк, конче", читати^e, спочити^e, шахи, пошана, каша, шофер, шеле"ст, ширма, сп'ішити, джаз,*

⁴ А. А. Москаленко. Українська літературна мова і діалекти в першій половині XIX ст. — «Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів. Тези доповідей та повідомлень», К., 1972, стор. 22.

⁵ «Курс сучасної української літературної мови», за ред. Л. А. Булаховського, т. I, К., 1951, стор. 190.

саджа́ти^е, горд́жус'а, вуд́жу, затв́рд́жений.

Лише перед наступним звуком **і** — голосним переднього ряду високого підняття — шиплячі **ж, ч, ш, дж** зазнають деякого асимілятивного пом'якшення, тобто пристосовують свою артикуляцію до наступного голосного **і**. Орфоепічна норма сучасної української літературної мови вимагає вимовляти шиплячі в цій позиції напівпом'якшено: *ж'інка, ми^еж'і, нож'і, ч'іпати^е, но́ч'і, на ч'ім, ш'іс'т', наші'і, др'іжд́ж'і*.

Надто пом'якшену вимову шиплячих у позиції перед **і** (*ж'інка, ш'іс'т', товариши'і, наші'і, ткачі'і, ви^еч'ірка, св'іж'іс'т', др'іжд́ж'і*), яку іноді спостерігаємо в окремих носіїв літературної мови, треба розглядати як позанормативну. Трапляється вона найчастіше в літературному мовленні осіб, які є вихідцями з території тих українських говорів, де шиплячі й до сьогодні зберігають давню, очевидно, дуже м'яку вимову, як, наприклад, у гуцульському говорі: *душ"а, наші"а, хоч"у, о́ч"і, меч", бж"оли* та ін.

Деякі носії літературної мови, уникаючи м'якої вимови шиплячих перед **і**, не помічають протилежної крайності—дуже твердої «дубової» артикуляції шиплячих, як, наприклад: *товаришиш, жінка*. Така вимова є наслідком надмірного підняття задньої спинки язика до м'якого піднебіння, через що шиплячі одержують надто веляриззоване забарвлення. Дуже тверда вимова шиплячих пояснена або намаганням позбутися пом'якшеної вимови шиплячих, або впливом на усне мовлення носія літературної мови відповідної діалектної вимови. Річ у тім, що в деяких українських говорах — надсянському, закарпатському, лемківському та в так званому говорі замішанців — для артикуляції шиплячих **ж, ш, ч, дж** характерне більше пересунення язика назад і обниженіший через це власний тон шиплячих, що в свою чергу впливає на вимову наступних голосних, які набувають забарвлення більш задніх звуків, наприклад: *шійу, жыто, чыстий, шыба* замість *шійу, жыто, чистий, шіба*.

Якщо в звукосполучі **шч + і** (орфографічне **щі**) напівпом'якшення африкати **ч** є закономірним, то пом'якшувати попередній щільний **ш**, як це роблять деякі мовці, очевидно, внаслідок уподібнення попереднього **ш** до наступного пом'якшеного **ч'** (*дош'ч'і, сблодиш'ч'і, нустош'ч'і, ш'ч'ітка* та ін.), не слід.

Певні хитання в сучасній мовній практиці щодо вимови шиплячих спостерігаються у випадках, коли на морфемному стикові кореня й закінчення відбулось подовження шиплячих **ж, ч, ш** (пор. іменники середнього роду типу *роздоріжжя, піддашия, клоччя, збіжжя, Запоріжжя, суччя, підніжжя*, а також форми орудного відмінка однини іменників жіночого роду третьої відміни з основою на шиплячий приголосний, напр.: *поміччю, річчю, розкішишю* та ін.).

До цієї групи слів належать і кілька іменників, у яких кінцевий шиплячий основи стоїть після іншого приголосного **і** тому вже, зрозуміло, не може подовжуватись, але за аналогією до названих іменників пом'якшується перед голосними заднього ряду **а** та **у**: *Заволжя, харчю, жовчю, нехворощю*.

Сучасна мовна практика засвідчує досить широку шкалу хитань і вагань у вимові шиплячих у цій категорії слів — від виразного ствердіння до напівм'якості і навіть повного пом'якшення: *зб'іж'а, п'ід:а́ш:а, пал'іч'а; зб'іж'іа, п'ід:а́ш':а, пал'іч':а; зб'іж':а, п'ід:аш':а, пал'іч':а*.

Нам видаються передчасними рекомендації вимовляти подовжені шиплячі в словах *Запоріжжя, збіжжя, клоччя, підпіччя, піддашия* тільки твердо.

Можна припускати, що тверда вимова шиплячих у словах *зб'іж'а, п'ід:а́ш:а* і под. властива різним місцевим варіантам літературної мови й зумовлена впливом говіркового оточення. Таку вимову порівняно часто доводиться чути в носіїв літературної мови, що походять з Поділля.

Орфоепічна традиція, яка в цьому випадку підтримується також орфографією (написанням після шиплячих графем **я** та **ю**, що вказують на пом'якшення попередніх приголосних), рекомендує у всіх словах із подовженими шиплячими, а також у словах *Заволжя, харчю, нехворощю, жовчю* та ін. зберігати пом'якшену вимову шиплячих.

Окремим середньонадніпрянським гово́рам української мови властиве збереження

м'якості шиплячих перед голосним **а**, що розвинувся з давнього носового (**А**), тоді як перед **а** з давнього **а** шиплячі вимовляються вже твердо, наприклад: *лош'а, кач'а, курч'а, ведмеж'а б'іж'ат', сп'іш'ат', бач'ат'*, але *каіша, туча, сажса, качати, м'ішати, подужати*.

У поодиноких поліських говорах м'яка вимова шиплячих зберігається перед наголошеним **а**, тимчасом як у позиції перед ненаголошеним **а** шиплячі вимовляються твердо: *ш'апка — шапками, ч'ас — часами, ш'ахмати - шахматист, меж'а — межами, м'ішати — вим'ішати* та ін.

Навчаючи учнів правильної літературної вимови в школі, учитель повинен зважати на ці діалектні особливості їхньої вимови і постійно наголошувати на тому, чим відрізняється діалектна вимова шиплячих від літературної. Засвоєння учнями правильної твердої вимовні шиплячих у всіх словах і позиціях не повинно становити для них особливих труднощів, бо навика такої твердої артикуляції шиплячих їм органічно властиві, їх треба тільки поширити на всі випадки функціонування шиплячих: у середньонадніпряньських говорах і на слова зі шиплячими перед **а** з колишнього **є** (**А**), а в деяких поліських говорах і на шиплячі в позиції перед наголошеним **а**.

Отже, за орфоепічними нормами сучасної української літературної мови шиплячі можуть пом'якшуватися лише перед **і** (причому в такій позиції шиплячі завжди напівм'які) та в обмеженій кількості слів і словформ перед **а** і **у** здебільшого тоді, коли шиплячі є подовженими (*обліч':а, пйатир'іч':а, н'іч':у* та ін.), у всіх інших випадках приголосні **ж, ч, ш, дж** слід вимовляти твердо. Ось чому як немилозвучна сприймається м'яка вимова шиплячих у пісні «Червона рута», яку виконують учасники художньої самодіяльності: «ти признайс'а ми^ні, зв'ідки ў тебе^н т'і ч'ари, йа без тебе^н ўсі дн'і у полон'і пе^нч'ал'і, може^н дес' у л'ісах ти ч'ар-з'іл':а шукала, сонце^н-рүту знайшла і ме^нне ш'ч'арувала. ч'ервону рүту не^н шукай ве^нч'орами...»

Можна помітити, що найчастіше з усіх шиплячих пом'якшується **ч**. Зумовлено це, очевидно, як тим, що в значній частині українських говорів, зокрема в деяких східноукраїнських і в багатьох степових говорах півдня України, стверділи тільки шиплячі **ж, ш, дж**, а приголосний **ч** зберігає і досі давню м'якість (*душа, жорна, межа, шапка, журавел', жоўтий, пионо, але ч'асто, туч'а, ч'орний, муч'у, ч'ого, шч'о, сач'ок, пуч'ок*), так і можливим впливом російської мови, у якій на відміну від української літературної мови і подібно до зазначених тільки що українських говорів стверділи лише приголосні **ж і ш**, а **ч** зберіг м'якість (*шар, шаг, ушол, жолтый, широкий, жызн', зажым, але ч'асто, ч'ўство, ч'орный, ч'естный, врач', врач'а, врач'у*)⁶.

Про цю специфіку вимови шиплячого **ч** в українській і російській літературних мовах мусить завжди пам'ятати учитель-словесник і постійно звертати на неї увагу учнів під час навчання їх як української, так і російської орфоєпії, щоб вони, розмовляючи по-українському, не пом'якшували **ч** під впливом російської мови і, навпаки, розмовляючи по-російському, не вимовляли його твердо під впливом рідної мови.

Ми не випадково почали свої зауваження про вимову шиплячих з аналізу мови пісні. Пісня звучить з естради, у молодіжному кафе й ресторані, в кіно й по телебаченню, з грамплатівок і транзисторів. І тому часто саме через пісню, вплив якої дуже великий, поширюються ті чи інші порушення орфоєпічних норм. Саме тому важливо звертати належну увагу і на мовний бік виконавської майстерності артистів-співаків, зокрема відбираючи записи на радіо чи на грамплатівку.

⁶ Р. И. А в а н е с о в . Русское литературное произношение, М., 1968, стр. 83-86.